

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Qarabağ üsyanı və ardınca ordunun şimaldan geri çəkilməsi və qərb hücumlarına cəlb etmək üçün əvvəlcədən Moskva ilə İrəvan arasında tənzim edilmiş gizli bir plan üzrə hadisələr baş verdi. Gəncə və qəhrəman ordunun xain düşmənlərlə sülh sülhü ilə əldə edilən və bolşeviklərin Bakıda bu zərərə təsadüf edən bir üsyan təşəbbüslərinin nəticəsi qalması, Ermənistanı Qazax qəzası hücumlarına rəsmi ordu çəkmək yolu ilə yeni cəbhə açmağa məcbur etmişdi. Şimal cəbhəsində Anton İvanoviç Denikin yerini tutan bolşevik Rusiyanın biza qəflən başqın etmək üçün qüvvə toplamasına imkan verən bu xəyanətin artıq istər dərəcə, istərsə də xaricəli erməni mətbuatı tərəfindən gizlədilibi bir tarix vardır.

1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycanın XI Qızıl ordu tərəfindən işğal başlandı. Həmin ayın 28-də axşam Bakının dağlıq hissəsində yerləşən Cəfər Cabbarlının evində (bu ev çoxdan sökülmüşdür) Azərbaycan Milli İstiqlal Hərəkatının başçısı və "Türk edəmi - mərkəziyyət partiyası" "Müsavat"ın MK-nin sədri Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi altında istilçilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün gizli Müqavimət Komitəsi quruldu. Bu komitənin sədriyə Mirzə Bala Məmməd-zadə təyin olunmuşdu. Katib vəzifəsini isə Cəfər Cabbarlı yerinə yetirmişdir. Moskva Ermənistan vətənimizin Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və Gəncə kimi mühüm və qiymətli parçalarını söz vermişdi. Bu sözü əməl etmək üzrə ilk qanun (1 dekabr) 1920-ci ildə Azərbaycan sovet cümhuriyyətinin "öz arzusu ilə" Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistan verməyə məcbur etdi. Azərbaycan Xalq Kommissarları Şurası Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Dilicən, Göyçə məhəllələri və Göyçə (ermənilər bu gölə Sevan deyirlər) gölünü Ermənistanın XI Qızıl ordu tərəfindən işğaldan üç gün sonra, yeni 1920-ci il de-

Bekir Sami bəyden Sovetlər kimi, Türkiyənin də ermənilər lehinə ərazicə bezi güzəştlər etməsini istəmişdi.

1920-ci ildə Moskvanın bir daha rəsmən təkrar etdiyi və Türkiyə ilə Rusiyanın diplomatik münasibətlərində uzun münaqişələrə səbəb olan bu tələb Türkiyəni nəhayətdə Rusiyaya bağlı federasiya şəklində qurmaq istəyirdi və bu federasiyaya da "Ermənistan", "Kürdüstan", Lazistan və Şərqi Trakya adları ibarət olacaqdı.

Hikmət bəy, İstanbul universitetinin yanındakı Türkiyə inqilab tarixi fakültəsin-

miş mühacir ünsürlərin iştirakı şərtlə sərbəst bir referendum keçirilməsinin zərurətindən" behs edilirdi.

Bütün bu sənədlər bolşevik üsyanının hələ ilk günlərində Lenin-Stalin tərəfindən imza edilmiş olan "13N-li dekret" in təsbit edilibi isbat etməkdədir. Məlum olduğu kimi, bu dekretin elanından on ay sonra Osmanlı İmperatorluğu ilə qalib dövlətlər arasında imza edilən məşhur Mondros barışıqının 20-ci maddəsi də Türkiyənin altı şərq vilayətindən ibarət olan bir Ermənistan bəhs ediləcəkdir. Əsasları 1920-ci ilin aprelində San-Remoda təsbit edilmiş olan Sevr müqaviləsi isə Türkiyə torpaqları üzərində bir Erme-

de də ermənilərin şovinist ruhi vəziyyətinə uyğun istifadə etdi.

Dünya müharibəsində çar ordusunun avanqardı olan ermənilər bu dəfə də qırmızı Rusiyanın bayrağına sığınmışlar. Ermənilər arada Denikin Rusiyanın bir hissəsi olmuşdular. Ona görə də 1919-cu ilin iyulunda Azərbaycanla Gürcüstanın Deniki-

vat hökuməti "isə buna imkan vermir". İnqilabçı Türkiyənin Qərb imperialistləri ilə savaşda bolşeviklərlə müqavilə bağlaması Moskvanın gözəndə pərdə asma siyasətini təbii etmək üçün geniş imkan verirdi. Yazılmış və 1 avqust 1920-ci il tarixi ehtada edən müfəssəl raportdan öyrənilir ki, "...Trabzondan keçərək bölük ko-

Bütün bu sənədlər bolşevik üsyanının hələ ilk günlərində Lenin-Stalin tərəfindən imza edilmiş olan "13N-li dekret" in təsbit edilibi isbat etməkdədir. Məlum olduğu kimi, bu dekretin elanından on ay sonra Osmanlı İmperatorluğu ilə qalib dövlətlər arasında imza edilən məşhur Mondros barışıqının 20-ci maddəsi də Türkiyənin altı şərq vilayətindən ibarət olan bir Ermənistan bəhs ediləcəkdir. Əsasları 1920-ci ilin aprelində San-Remoda təsbit edilmiş olan Sevr müqaviləsi isə Türkiyə torpaqları üzərində bir Ermənistan təsəvvür edirdi...

İşğala qarşı Azərbaycan milli hərəkatı

de verdiyi dərslərdə bu barədə demişdi. Nümayəndə heyətimiz Ankaraya gəlməzdən bir gecə əvvəl, Çiçerin ilə Bekir Sami bəy arasında bir danışıq oldu. Çiçerin dedi: Biz ermənilərə ərazi verdik, sizin də verməyiniz lazımdır. Bunu bizim menafeyimiz tələb edir. Bu təkliflə Yusuf Kamal Ankaraya bir daha qayıtmışdır. Böyük Millet Meclisi hökuməti çox ağır bir vəziyyət-

nistan təsəvvür edirdi. Bu Ermənistan Amerika Birləşmiş Ştatlarının himayəsi altında olmalı idi. Amerika Birləşmiş Ştatları prezidenti Vilsonun 1 iyun 1920-ci ildə bu xüsusda verdiyi təklifi Amerika sənəti rədd etmişdi. Bundan bir az əvvəl Kerson 12 mart 1920-ci ildə Milletlər Cəmiyyətinə Ermənistan üzərində himayə qəbul etməsini təklif etmiş, Milletlər Cə-

ne qarşı müdafiə ittifaqı ilə bitən Tiflis konfransında bu ittifaq əleyhinə mövqə tutmuş, hətta bu ittifaqın lüzumsuzluğunu isbat etməyə çalışmışdılar. Halbuki Denikin Qafqaz cümhuriyyətlərinə baxışı məlum idi. Denikin özünün rəsmən Tiflisdə onu təmsil edən general Baratova 2 iyul 1919-cu il tarixli gizli göstərişində deyirdi:

"Bütün Zaqafqazıyanın 1914-cü ilin

Denikin Şimali Qafqaz Cümhuriyyətlərini qan içində boğduqdan sonra Qara dəniz sahillərində Gürcüstan, Xəzər sahillərində Azərbaycan üzərinə yürüdü, Azərbaycan bayrağı altında Xəzər dənizində gəmilərin üzməsinə imkan verməyəcəyini bildirdiyi bir zamanda Ermənistan ordusu özünü Denikin ordularının bir hissəsi elan edirdi. Qara imperialist Denikin ortadan qalxınca, Ermənistan qırmızı imperialistlərlə razılığa gəldi. Imperialist qüvvələrə arxalanaraq öz tarixi qonşularının əsarəti bahasına özünə bir səadət qurmaq kimi xəm xəyala qəspədi. Azərbaycana qarşı düzəldilən bu sui-qəsd belə, qırmızı Rusiya çarlığının şeytani əməllərini reallaşdırmağa kifayət etmirdi. Erməni ordularının məğlubiyyəti və Bakıda çevrilmiş təşəbbüslərinin puça çıxması, onu ermənilərdən istifadə etməklə bərabər, eyni zamanda Türkiyə nüfuzundan da istifadə etməyə sövq etdi. Moskva Azərbaycandakı Türkiyəli zabitlər vasitəsi ilə Ermənistanla müharibəyə başı qarışmış milli hökuməti yıxacaq, istədiyi hökuməti quracaq və bu hökumətin dövrü ilə Azərbaycana girib yerləşəcəkd.

kabrın 1-də Rusiyanın təzyiqi ilə ermənilərə vermişdir. Azərbaycan türkünün müqəddəs qanı bahasına düşməndən geri alınıb Azərbaycana birləşdirilmiş olan bu torpaqlar Nəriman Nərimanov tərəfindən Ermənistan "bəxşisi" edilirdi. Son nəticədə Nərimanov torpaq iddiasını qəti rədd etmişdi. Azərbaycan xalqının müqaviməti, "Müsavat" partiyasının siyasi-diplomatik təşəbbüsləri və inqilabçı Kamalist Türkiyənin diplomatik müdaxiləsi nəticəsində bu torpaqlardan bir qismi Ermənistan verildisə də qalan hissəsi Azərbaycanın himayəsində saxlanıldı. Bununla bərabər, Azərbaycan Qarabağla Naxçıvanı ayıran bir Zəngəzurunu, Gəncə və Qazaxın dağlıq hissələrini Ermənistanı xeyrinə itirdiyi kimi, məmləkətin tam göbeyində "muxtar dağlıq Qarabağ" vilayətinə də malik oldu.

Moskva yalnız Azərbaycanı parçalamıqla kifayətlənmirdi. Lenin ilə Stalin 31 qanun (30 dekabr) 1917-ci ildə imza etdikləri "13N-li dekret" təbii etmək üzrə Türkiyənin şərq vilayətlərini Ermənistan vətəndə etmişdi. Rusiya 1920-ci ilin yazında Moskvada olan "Türk səlahiyyətli nümayəndə heyətinin başçısı, xarici işlər naziri

de idi. Dünya müharibəsi qalibləri ilə yenicən müharibəyə girmiş olurdular. İngilislərlə, fransızlarla, yunanlarla və digərləri ilə. Qacar Dövləti (bugünkü adı ilə İran) o zaman ingilis himayəsində girmişdi. Buna görə də bütün ətrafımızda bir düşmən halqası var idi. Bu vəziyyətdə, eyni düşmənlərlə qarşılaşmaqda olan Sovet Rusiyası ilk müttəfiq olaraq ağıla gəlirdi. Ankarada bir çox müzakirələr oldu. Bütün dünya ilə yenicən müharibəyə girməyi Böyük Millet Meclisi hökuməti gözə almışdı. Yenidən qurulan türk dövlətinə bir müttəfiq lazım idi. Ruslar ermənilər üçün torpaq istəyirdi. Böyük Millet Meclisi hökuməti Mustafa Kemal Paşaya qətiyyətlə bir ovcuq torpaq verməyəcəyini söylədi.

Türkiyə Böyük Millet Meclisinin və Mustafa Kemal Paşanın qəti qərarı Sovet Rusiyasını fikrindən döndərə bilməmişdi. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı Çiçerin 2 iyun 1920-ci il tarixində Türkiyə Böyük Millet Meclisi reisinə göndərdiyi bir notada:

"Heç zaman mövcud olmayan xəyal Türkiyə Ermənistanından behs edilirdi. Kürdüstan, Lazistan və Şərqi Trakya əhalisi arasında, vaxtilə bu yerlərdən qaç-

mıyyəti isə 11 aprel də bu himayədən imtina etmişdi.

Göründüyü kimi, Çiçerinin "Ermənistan, Kürdüstan, Lazistan və Şərqi Trakya adları behs edən notası həmin günlərdə, Amerika sənətinin reddindən bir gün sonra verilməmişdi. Moskva bununla zahirən "kapitalist dövlətlərin" bacarmadığı bir işi görmək istəmiş və məhkum millətlərin hamsisi" olduğunu göstərməyə fürsət tapmışdı. Halbuki arxasında köhnə rus imperializmi gizlənməmişdi. Millətlərin hüququnu himayə siyasəti bunun tam əksinə tələb edirdi. Çünki xəyal böyük Ermənistanın uzandı sahədə ermənilərdən qat-qat çox olan on milyonlarla türk və müsəlman yaşamaqda idi. Moskva Ermənistan, Kürdüstan, Lazistan, Şərqi Trakya siyasəti ilə Deli Pyotr (1682-1725) isti dənizlərə çıxmaq siyasətini həyata keçirmək istəyirdi. Bunun üçün bir dəfə qıranılmış olduğu Zaqafqaziyada nəyin bahasına olursa olsun yerləşmək, buranı emelyiyat meydanına çevirmək lazım idi. Halbuki Qafqaz millətlərindən heç biri ona bu xüsusda tərəfdar deyildi. Yalnız özəri ağılda düşüncədə olan ermənilər istifadə üçün yararlı idi. Moskva 1918-ci olduğu kimi, 1920-ci il-

hüduqları daxilində Rusiya dövlətinin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu nəzərə almaq vacib olduğundan, bu yerlərin vahid Rusiya hakimiyyəti altında olacaq bir dövlətə asanlıqla qaytarılmasını təmin etmək vəzifəsi üzərinə düşür".

Denikin Şimali Qafqaz Cümhuriyyətlərini qan içində boğduqdan sonra Qara dəniz sahillərində Gürcüstan, Xəzər sahillərində Azərbaycan üzərinə yürüdü, Azərbaycan bayrağı altında Xəzər dənizində gəmilərin üzməsinə imkan verməyəcəyini bildirdiyi bir zamanda Ermənistan ordusu özünü Denikin ordularının bir hissəsi elan edirdi. Qara imperialist Denikin ortadan qalxınca, Ermənistan qırmızı imperialistlərlə razılığa gəldi. Imperialist qüvvələrə arxalanaraq öz tarixi qonşularının əsarəti bahasına özünə bir səadət qurmaq kimi xəm xəyala qəspədi. Azərbaycana qarşı düzəldilən bu sui-qəsd belə, qırmızı Rusiya çarlığının şeytani əməllərini reallaşdırmağa kifayət etmirdi. Erməni ordularının məğlubiyyəti və Bakıda çevrilmiş təşəbbüslərinin puça çıxması, onu ermənilərdən istifadə etməklə bərabər, eyni zamanda Türkiyə nüfuzundan da istifadə etməyə sövq etdi. Moskva Azərbaycandakı Türkiyəli zabitlər vasitəsi ilə Ermənistanla müharibəyə başı qarışmış milli hökuməti yıxacaq, istədiyi hökuməti quracaq və bu hökumətin dövrü ilə Azərbaycana girib yerləşəcəkd. Bunun üçün əhalini aldadacaq şüarlar da hazır idi: "Türkiyə ölüm-dirim qovğasıdır. Qızıl ordu Türkiyənin köməyinə çatmaq istəyir." Müsa-

mandanlığı vasitəsi ilə Anadolu nümayəndə heyətinin məmləkətin xilası üçün bolşeviklərlə ittifaq bağlamağa qərar verdiyi anlaşıldığından, Azərbaycana daxil olduğumuz andan etibarən Qafqaz mərkəzi komitəsi (Rusiya kommunist partiyasının Qafqaz mərkəzi komitəsi) ilə müştərkə fəaliyyətdə olmuşuq. Baş qərargah yüzbaşısı Mustafa Şövcü bəy komitənin inqilabi hərəkat şöbəsinə, yüzbaşı Ehsan bəy demir yol vağzalı və vağzalyanı komandanlığına, kiçik leytenant Bahəddin efəndi Çomıqorod (Qara şəhər) fabriklər məntəqəsi komandanlığına, kiçik leytenant Vehbi efəndi Tağıyev fabriki komandanlığına komitənin əmri ilə təyin edilmişdilər. Yüzbaşı Rıfat bəy inqilabdan çox əvvəl Denikin ordusuna qarşı bolşeviklərlə Dağıstan-Dərbənd cəbhəsi müfəttişliyində və inqilab gecəsi vağzalı işğalına məmur edilmişdi. İnqilab günü vilayət və etrafı komandanlığına, indiki Bakıda olan topçu kiçik leytenantı Nureddin, avtomat tüfəng kiçik leytenantı Fəxri, piyada kiçik leytenantı İbrahim Ədhem və Rəşad efəndlər də komitənin əmri altında vəzifə yerinə yetirmişlər. İnqilabdan əvvəl üsyan hərəkatını təşkil, təşviq və idarə etmək üzrə baş qərargah yüzbaşısı Mustafanın daxil olduğu halda, qarşıq komitənin ikinci iclasında tərəfdarları çox az olan kommunist fikrinə qarşı göstərilən şiddətli nifrət və düşmənçiliyə Türk nüfuzu ilə cavab verilməsi, nəticədə mühüm şəxsiyyətlərin həbs edilməsinə və öldürülməsinə, bütün rabitə və esgəri müəssisələrin zəbt və işğalına yönəldiləcək qüvvələrin və fabriklərlərin başında osmanlı zabitlərinin duracağı qərara alındı. Qızıl ordunun Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşmasına qarşı danışıqlar nəticələnməzə, Qızıl ordunun komandanlığının Xəlil paşa tərəfindən məsud edilmiş və Məmməd Həsən Hacınski tərəfindən Qızıl ordu komandanı sifətilə "Ermənistan və Azərbaycan Qızıl orduya yol verilməsinə icazə verilməsi haqqında "Müsavat" hökumətinə nota verilməsi və sərhəddə bu mahiyyətdə təcavüzü sonrakı təsdiq edilmiş plan üzrə daxilə "Müsavat" hökumətinin devrilməsi qərarlaşdırıldı.

Xəlil Paşa komandanlığının Moskva tərəfindən qəbul edilib-edilməyəcəyini öyrənmək üçün bir kuryer Qızıl ordu qərargahına göndərilməmişdi. Bir müddət sonra buna rədd cavabı verildiyi halda vəziyyət Xəlil Paşa və yoldaşlarının gizləndirilmişdi.

Nesib bəy Yusifbəyli hökuməti istəfə vəziyyətində idi. Məmməd Həsən Hacınskiyə yeni kabinet təşkil üçün (kart blans) verildi. Məmməd Həsən Hacınski Türk kommunist partiyasının zamanat və göstərişi ilə Qafqaz mərkəzi inqilab komitəsi ilə müzakirəyə girişdi və kommunist partiyasına rəsmən bir siyasi partiya kimi və həbsdə olan kommunistləri azad etmək Qızıl ordunun Azərbaycanda Ermənistan və Gürcüstanı qarşı hərəkatlarına mane olmağa, ingilislərlə siyasi münasibətləri kəsmək şəraitində hər iki tərəf razılığa gəldi.

Fəqət bunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin vaxt qazanmaq üçün etdiyi siyasi maneədən başqa bir şey olmağına yəqinlik hasil edild və son bir təşəbbüslərinə də icasına qərar verildi. Bu vəzifə Xəlil Kut paşaya həvalə edildi.

(ardı var)